

TEMESVÁR 1716

EGY NYUGAT-EURÓPAI VÁROS KEZDÉTEI

Kiállítás

**Temesvár visszafoglalásának 300. évfordulója
alkalmából (2016)**

Német nyelvű vándorkiállítás (2018)

Összeállította: Bánáti Svábok Honfitársi Egyesülete

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

Temesvár 2016-ban török uralom alól való felszabadulásának háromszázadik évfordulóját ünnepelte. A város már 1816-ban és 1916-ban is (az első világháború közepén) megemlékezett erről az eseményről.

A 2016-os nagy jubileumi kiállítás az emlékév keretében alkalmat adott a temesvári embereknek és a közletről, illetve távolról érkező vendégeiknek, hogy közelebbről is megismerjék a város történetét és kulturális örökségét. Olyan örökség ez, amely a jubileumi éven túl is kifejti hatását, és amelynek jelentőségét Temesvár *Európa Kulturális Fővárosa 2021* címe is alátámasztja.

A középkorban a város és a környező területek a Magyar Királysághoz tartoztak. Ezt 164 évnyi török megszállás követte, amely 1716-ban ért véget, amikor az erődöt a császári csapatok foglalták el.

1716. október 18-án Savoyai Jenő herceg a Forforosi kapun vonult be a temesvári erődbe. A régió identitása megváltozott, miután új Habsburg-tartomány lett, Temesvár pedig központi településként európai várossá vált. Az osztrák kormány által az ország fejlesztése érdekében tett széles körű intézkedések tartósan biztosították a régió közép-európai karakterét.

Egy új erődítmény építése, a városi beépíthető területeinek kikapcsolása, a modern közúthálózat kiépítése és a Béga folyó hajózhatóvá tétele alapvetően máig meghatározó, új arculatot adott a városnak. A székvárosba és az erődvárosba történő bevándorlás megváltoztatta a népesség szerkezetét, amely az azt követő évszázadokban is folyamatosan módosult, nem utolsósorban a város különböző államszövetségekhez való kapcsolódása, az iparosodás és az urbanizáció, valamint a határokon átnyúló migrációs folyamatok miatt.

A Habsburg-államigazgatás bevándorlás-politikája révén elősegítette a többnemzetiségű társadalom fejlődését. A békésen egymás mellett élő népességcsoportok – románok, németek, magyarok, szerbek, zsidók, bolgárok, csehek, olaszok, spanyolok és más, „ex toto orbe Austriaco” érkező népcsoportok – a város többnyelvűségének, etnikai és kulturális sokszínűségének, valamint kölcsönös toleranciájának sajátos karakterét adták.

A jubileumi kiállítás első fele a temesvári török jelenléttel és a Savoyai Jenő herceg egykori parancsnoksága alatt állt császári hadseregnek a török erődítmény elleni ostromával foglalkozik.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

A hangsúly ezután az osztrák közigazgatás első évtizedeire, valamint a Temesvári Bánság fővárosában kialakuló felekezeti és multikulturális szellemi életre irányul.

A fejlődés következő fázisa már egy olyan város harmonikus képét mutatja, amely mindig modernnek és európainak tudhatta magát.

Temesvár még a nehéz időkben is megőrizte sajátos helyi színezetét a kultúrák metszéspontjában, amelyet az itt összefutó gondolat- és érzésvilág színes keveréke alakított ki.

A jubileumi kiállítás a Temesvári Római Katolikus Egyházmegye és a Bánsági Nemzeti Múzeum közös projektje.

Társszervezők: Temesvár Megyei Tanács, Temesvár Város Polgármesteri Hivatala, Temesvár Szerb Ortodox Püspöksége, Bánsági Román Ortodox Nagyvárosi Régió, Román Nemzeti Levéltár Temesvári Fióklevéltára, Temesvár Kerületi Könyvtár, Lugosi Görögkatolikus Egyházmegye, Román Televízió Temesvári Stúdiója, Temesvár Város Kulturális Centruma, Bánáti Svábok Honfitársi Egyesülete, Romániai Szerbek Szövetsége (Савез Срба у Румунији), Bánáti Svábok Segélyszervezete, Temesvári Zsidó Közösség.

A német változat vándorkiállításaként született meg a Bánáti Svábok Honfitársi Egyesülete közreműködésével.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

Temesvár az oszmán uralom alatt (1552–1716)

„Ez az erődítmény a folyó mocsaraiban fekszik [...], mint teknős a vízben. Ennek négy lábát a várerődítmény négy nagy bástyája képezi, a belső várkastély viszont a feje, az egész vár pedig a teste. Ötszög alakú. A falakban nem található sem kő, sem tégl, tölgy és szilfa törzseiből készültek. A kerítés egy vesszőfonatból áll, és vékony, vakolt fal benyomását kelti. Az ügyes mester ezt a kerítést vadszőlő vesszőiből készítette, majd bevonta gipszszel és mészszel, ennek köszönhetően pedig egy teljesen fehér vár jött létre.”

(Evlia Cselebi, *Seyahatnâme (Utazások könyve)*, 1660.)

„Temesvár három részre tagolódik: a kastélyra, a belvárosra és a külvárosokra. A város közepén van egy keresztutca fentről szarufákkal és deszkákból készült tetővel borítva, amelyet piac- vagy bazárhelynek hívnak, és mindenféle árut kínálnak itt a boltívek alatt. A téren embereket, lovakat és egyéb dolgokat árúsítanak kikiáltással vagy a náluk szokásos haráccsal, és rendszerint aki a legtöbbet ígerte, azé lett a portéka. [...] Az utcákon mind a városban, mind a külvárosban nagy méretű szálfák hevernek, mintha hidak lennének, mert az utcák nincsenek leburkolva, kikövezve, földjük pedig mély és agyagos, amikor egy kicsit is esik az eső.”

(Henrik Ottendorf, *Béctől Temesvárig*, 1663.)

1. kép

Temesvár mint oszmán tartomány (vilajet) a 17. század közepén

2. kép

Temesvár ábrázolása, 1717

François Perrette, a császári hadsereg kapitánya

Forrás: Mihai Oprea: *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei [Újabb felfedezések Temesvár várostörténetének kiegészítéséhez]* 2007.

Az oszmán uralom alatt élő Temesvár képe

„Az erődítményben négy városnegyed van. Az örkapunál, a kakasos kapunál és a vízkapunál elterülő negyedekben 1200 ház van, emeletesek és földszintesek, hosszú sorokban, mind zsindeyes és csúcsos kéményekkel tűzdelt. Ezek szűk, szögletes építésű házak, udvar és kert nélkül. Ebben a városban a kéményeken kívül nincsenek kőből készült építmények. Minden háznak van kemencéje.”

(Evlia Cselebi, *Seyahatnâme (Utazások könyve)*, 1660.)

„Ez a fürdőbely Ibrahim Ehan Hedsa rémuralma idején, az 1053. évben (azaz 1643-ban), a terror idején épült.”

(Oszmán felirat a régi városháza épületén)

„A belső erődítményfal két sor cölöpből épül fel. A tehetséges mester a közöttük lévő teret cementtel, mésszel és agyaggal döngölte ki, hogy a lövedékek még akkor se idézzenek elő repedéseket, amikor a falak közé befúródnak, mint a téglafalaknál. Ezért az erődítménynek nincs mitől félnie. Ha valaki azt mondaná: „Gyűjtsuk fel az erődítmény faanyagát!”, az is lehetetlenség volna, mivel a végtelen víz és mocsár miatt senki sem tudná megközelíteni az erődítményt. A mocsaras, ingórnynyos talaj miatt nem lehet hadi erődítéseket építeni. Az ágyúk a belső várban és a négy védőfalon álló alakban állnak, és egyetlen embert sem engednek a város közelébe jönni, akik felgyújthatnák a védőfalat. Ebből az okból kifolyólag lehetetlen az erődítményt meghódítani, hacsak nem ostrom állal. Más mód erre nincsen, mert a vár jól meg van erősítve.”

(Evlia Cselebi, *Seyahatnâme (Utazások könyve)*, 1660.)

1. kép

A temesvári vár ábrázolása (kézzel rajzolt, rézmetszet), Radonia, 1699.

2. kép

Temesvár oszmán kori erődítményfalai oldalnézetből

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

3–5. kép

Régészeti ásatások Temesváron, 2013–2015.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

A temesvári vár bevétele (1716)

A Magyarországon és Erdélyben szerzett területek védelmének biztosítása érdekében a Habsburgok számára elengedhetetlen volt a temesvári erődítmények és Belgrád meghódítása. A pétervárad győzelem után a császári hadsereg Temesvár ellen indult. A császári csapatok 44 897 katonát és tisztet számláltak. A váron belül élő oszmánok száma becslések szerint 10–15 ezer lehetett.

Már a 42 napon át tartó ostrom kezdetén sor került vár megtámadására. A sáncok kialakítását és a tüzérség elrendezését követően szeptember 6-án 18 ágyú nyitott tüzet a török erőkre. Szeptember 19-től az erődöt éjjel-nappal tüzérségi tűz bombázta. Gróf Steinville tábornok szeptember 20-án érkezett Erdélyből négy gyalogos zászlóaljjal, három gránátos századdal és két páncélos lovas ezreddel a várat ostromlók erősítésére.

Három hétnyi ostrom után a beglerbéget az erőd átadására szólították fel. Remélve, hogy a belgrádi oszmán csapatoktól erősítés érkezik, a bég elutasította Jenő herceg sértő ajánlatát. Ekkor érte el a császári hadsereget a hír, hogy a török felmentő hadsereg a Temes folyó mentén már az erőd felé halad. Erre Jenő herceg megparancsolta Maximilian von Starhemberg grófnak, hogy 11 zászlóaljjal erősítse meg a lovasságot az erőd déli részén. Annak ellenére, hogy a törökök többször is támadást indítottak Kurd pasa parancsnoksága alatt, és hogy a helyőrségi csapatok két alkalommal is megpróbálták kitörni az erődből, a császári csapatoknak sikerült megvédeni pozíciójukat és megakadályozni az erődítmény ellátását. A felmentő hadsereg végül nagy veszteségek mellett visszavonult Belgrádba.

Az 1716 őszen bekövetkezett heves esőzések miatt a Bega folyó szintje erősen megemelkedett, és veszélybe sodorta az ostromlók legfőbb célját, hogy bevegység a várat. Ezért került sor október 1-jén a Nagy Palánka elleni rohamára Alexander von Württemberg herceg vezetése alatt. Oldalán Browne és Ahumada gróf, valamint Langlet, Livingstein és Wallais vezérőrnagy álltak. 30 gyalogos zászlóaljjal, 30 gránátos csapattal, tüzérségi erőkkel és 2000 munkással az ostromlók több órán át tartó csatában meghódították a Nagy Palánkát.

A törökök visszavonultak a várba, ahonnan ismét megpróbálták átvenni az irányítást a palánk felett. A császári csapatok azonban fokozták az erőd ágyúzását, amelyen október 1-jén már több repedés mutatkozott.

Jenő herceg hosszú ostromra rendezkedett be, így meglepetésként érte a török helyőrség 1716. október 12-ei kapitulációja. Ezzel pedig véget ért Temesvár és a környező területek 164 évig tartó török uralma. Az esemény hírére kitörő örömmel fogadták a Habsburg Birodalomban és Nyugat-Európában.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

1716. október 18-án Jenő herceg csapatai élén a Forforosi kapun át (a mai katonai kórház közelében) bevonult a városba. Ez az utca ma Savoyai Jenő nevét viseli.

Az erődítmény meghódításával a Bánság Habsburg-közigazgatás alá került. Wallis grófot kinevezték a város első várparancsnokává. Claudius Florimund Mercy d'Argenteau lovassági tábornok pedig a Bánság első kormányzója lett.

Kép

Csatajelenet a török háborúból (részlet), rézmetszet
Bánáti Svábok Honfitársi Egyesülete
Ulmi Dokumentációs Központ

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

Savoyai Jenő herceg (1663–1736)

Savoyai Jenő herceg (részlet)

Jacob van Schuppen, 1718.

Schilderijencollectie Rijksmuseum, Amszterdam

A császári hadsereg támadási terve a temesvári erődhöz (térképrészlet)

Bánáti Svábok Honfitársi Egyesülete

Ulmi Dokumentációs Központ

A temesvári török helyőrség kapitulációja

1. kép

Temeswar, Wie auch was von Tag zu Tag bis zur Ubergab und Auszug der Türkischen Guarnison darbey passiret/ nebst denen eingewilligten Accords-Puncten. [Temesvár, Minden, ami napról napra a török helyőrség átadásáig és eltávolításáig történik / a megállapodás jövőbogyott pontjaival együtt.]

Temesvár ostroma (1716) a Savoyai Jenő herceg vezette hadsereg által

Rézmetset: Johan Theodore Baetio, Lípce, 1716

(Román Nemzeti Levéltár, Temes Megyei Levéltár)

Az állandó erős ágyúzás hatására a törökök október 12-én kitűzték a fehér zászlót a temesvári vár falára. A beglerbég nevében Mehmed Azebani Edvel erődparancsnok Ibrahim Melek efendi kíséretében érkezett a császári központi táborba, hogy felajánlja az erőd helyőrségének kapitulációját. Császári oldalról Franz Paul Wallis gróf vezette a tárgyalásokat.

1716. október 13-án a kapitulációról szóló iratot az úgynevezett „pasa kútja” épületében látták el pecséttel. A humánus hódítási gyakorlat kiváló példaként a dokumentum szövegében rögzítették az török csapatok békés elvonulásának lehetőségét: az egész helyőrség és a polgári lakosság, amennyiben akarta, Belgrád felé elhagyhatta az erődöt. A családok és javaik szállítására számos fogatot bocsátottak az elvonulók rendelkezésre.

A tüzérségi fegyvereket és a háborús jutalékot a törököknek a várban kellett hagyniuk, de megengedték számukra, hogy könnyű fegyvereiket magukkal vihessék. Ugyancsak magukkal vihették zászlóikat, a visszavonulást pedig hangos csengőrázással kísérték.

A még mindig 12 ezer főt számláló török helyőrség október 17-én hagyta el a várost, a menetet 1000 sebesültekkel, idősökkel, betegekkel, nőekkel és gyermekekkel megrakott szekér követte. Utánuk pedig ingóságokkal megpakolt szarvasmarha-, juh-, kecske- és tevecsdordák vonultak ki a várból.

A színes menet – a kapitulációs dokumentumban elfogadott feltételeknek megfelelően – 500 fegyveres császári lovas kíséretében haladt Pancsova felé, majd a Dunán át. Miközben a császári zászlókat felvonták a vár falain, a tüzérség 120 ágyúdíszlövést adott le. Ezzel véget ért a 164 éves török uralom Temesvár és a Bánság felett.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

2. kép (fent)

A császári győztes fegyverek által megbódított Temesvár erődítménye

2. kép (lent)

A. Jenő herceg öfjelsége

B. Török küldöttek a városból

C. Császári futóárkok

D. Ütegek

E. A palánk és Temesvár városa

F. Kastély

G. Útvonalak

2. kép (aláírás)

Temesvár

Gottfried Rogg rézmetszete, Augsburg 1716, Bánsági Nemzeti Múzeum

A temesvári erődítmény építése

Miután a császári hadsereg meghódította Temesvárt, szükségessé vált egy új védőfal megépítése. Az új erőd építése 1732-ben kezdődött, a munkálatokat azonban csak 1765-ben tudták befejezni.

Az erőd újjáépítése hatalmas mértékű munkaerőt és építőanyagot igényelt. Egy vezető mérnök, több katonai mérnök, mester és közel 180 kőműves kizárólag ezzel foglalkozott. Ehhez jött még számos segédmunkás. Katonai és polgári foglyokat is munkába állítottak. Ráadásul a munkálatok kivitelezését alkalmanként polgári vállalkozóknak is átadták.

1. kép

Temesvári erődjének látképe, 1727

Forrás: Mihai Opriş: *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei (Újabb felfedezések Temesvár várostörténetének kiegészítéséhez)*, 2007.

2. kép:

Számolószeton Temesvár védművével a 18. századból
sárgaréz, Bánsági Nemzeti Múzeum, Temesvár

Azokat az épületeket, amelyek az erőd építésének az útjában álltak, vagy amelyeket a lezárt területen építési engedély nélkül emeltek, lebontották. Az építményeket felértékelték, a tulajdonosokat pedig kárpótolták. A Bega folyót csatornaként vezették el az erődön kívül.

Az építési munkálatok befejezése után az erődövezet átmérője 585 m volt. Az erőd kilenc bástyából állt: Ferenc-bástya, Terézia-bástya, József-bástya, Hamilton-bástya, Kastély-bástya, Mercy-bástya, Jenő-bástya, Erzsébet-bástya és Károly-bástya. A falon három bejárati kapu helyezkedett el egymástól három-három bástyányi távolságra: az Erdélyi, a Pétervárad és a Bécsi kapu.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

3. kép:

Temesvár várának ábrázolása, 1740

Forrás: Mihai Oprea: *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei* (Újabb felfedezések Temesvár várostörténetének kiegészítéséhez), 2007.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

Temesvár városának közigazgatása

„E (császári) védelem alatt többnyire német telepesek gyűltek össze, és már 1718. január 4-én megalakult a városi tanács, élén Tobias Balthasar Hold sebészorvossal, aki városbíró lett. A meghódított várossal átvett rácok számára egy rác magisztrátus hoztak létre, melynek vezetője Nicola Muncsia bíró lett, aki még a török hódoltság alatt vezette a rácokat és az akkori rác püspökkel, Janicius Wladislawjewicsel az ostromolt városból Jenő herceg táborába lopózott, akinek beszámolt a város állapotáról.”

(Johann Nepomuk Preyer, *Temesvár királyi szabad város monográfiája*, 1853.)

1. kép

A temesvári erődítmény ábrázolása 1747-ből

Forrás: Mihai Opreș: *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei (Újabb felfedezések Temesvár várostörténetének kiegészítéséhez)*, 2007.

A német városi tanács

A városban már 1717-ben jegyezték fel német lakosokat. Kevesebb, mint 14 hónappal Temesvár meghódítása után, 1718. január 1-jén az orvosként dolgozó Tobias Balthasar Holdot lett a város első német polgármestere.

A 18. század leghíresebb városvezetőjét Peter Solderer személyében azonosíthatjuk, aki majdnem húsz évig volt Temesvár polgármestere. Hivatali ideje alatt a várost a modern mértékeknek megfelelően újjáépítették, és ő állt Temesvár élén az 1738-39-es pusztító pestisjárvány idején is. 1731-ben elkezdődött a régi városháza építése, amely akkoriban a német városi tanács székhelyeként is szolgált. 1735-től a német városi tanács vezetőségének éves rendszerességű választására a már kész városháza épületében került sor. A tanács hetente kétszer ülésezett, hétfőn és pénteken. A városháza épületében kialakítottak egy olyan termet is, ahol különféle ünnepeket és táncrendezvényeket tarthattak.

2. kép

A német városi tanács épülete (régii városháza)

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

A rác városi tanács

A rác városi tanács volt felelős a vár egész ortodox lakosságáért, a Gyárvárosért és a Mehaláért, függetlenül a lakosok etnikai hovatartozásától. Feladatai közé tartozott a rend, a polgárok nyugalmanak és biztonságának fenntartása. Felelősségi köre magában foglalta a közterületek tisztaságát is. A rác városi tanács adott engedélyt az ortodox felekezet tagjai számára a városban való letelepedésre, szakma vagy mesterség gyakorlására. Felelős volt az ortodox lakosság nyilvántartásáért, az árvák feletti gyámságért, behajtotta az adókat, és intézkedéseket tett a tűzvészek megelőzése érdekében.

A rác polgármesterek a pestisjárvány idejéig a Nagy Palánkában telepedtek le. Több városi tanácsost többször is megválasztottak, némelyikük a pestisjárványban lelte halálát. A tanács vezetőjének megválasztására évente került sor. A rác városi tanács feje igen hamar kérvényezte, hogy székhelye kialakításához egy épületet kapjon a várban. Ez viszont feszültséget eredményezett a német városi tanáccsal. Végül a császári udvari kamara a rác magisztrátus vezetősége számára kijelölt a várban egy negyedét, hogy ott hivatali székhelyet létesíthessenek maguknak. Az önkormányzati épület 1759 és 1765 között épült fel azon a helyen, ahol ma a Nikolaus Lenau Líceum található. Az épület 12 973 forintba került, és kialakítottak benne egy tanácssteremet, egy kincstárt, egy fogdát és egy levéltárat.

Amikor Temesvár 1781-ben szabad királyi város vált, a két magisztrátus egyetlen városi tanácsban egyesítették, amelynek a régi városháza (a mai Szabadság téren) lett a székhelye. A rác városi tanács épületét a továbbiakban színházként használták.

3. kép

A rác városi tanács épülete

Fotó: Mihai Opreș

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

A nagy pestis

„A szomszédos Erdélyben kitört járvány első biztos hírei 1738 januárjában jutottak el a helyi magisztrátushoz. Bár óvintézkedéseket hoztak a járvány behurcolása ellen, de az már február első felében felütötte fejét Temesváron. [...] Márciusban már a civil lakosság körében is felbukkant. Ugyanebben a hónapban egészségügyi bizottságot hoztak létre, ez hajtotta végre az összes pestis elleni intézkedést. [...] A pestis állandóan emelkedett Nagy Palánka területén. [...] Annak érdekében, hogy a pestis által súlyosan megszállott város lakói, amennyire csak lehetséges, kerüljék az érintkezést egymás között, az istentiszteleteket vasár- és ünnepnapokon a templomokon kívül tartották meg. Július 4-én a jezsuiták bezárták az iskolákat. [...] Július 29-én zavargás alakult ki a városban, mivel az állami tisztviselők sok kocsival elhagyták a várost. [...] Temesvár lakóinak, akik a nyár folyamán nem tudták betakarítani termésüket, most az éhség borzalmaiktól is tartaniuk kellett. [...] Az 1739-es év kezdetével egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a pestis alábbhagy. Január vége felé végül megérkezett Bécsből is az az élelmiszer-szállítmány, amelyet a német elöljárónak adtak át, hogy ossza szét a lakosság között. [...] A szegény temesváriakat állítólag még földrengések is rémületbe kergették. [...] Azonban ezek a megpróbáltatások még nem voltak elegek; éhség; földrengés, pestis sanyargatta a szegény várost, és még a tűzvész is pusztított. A rác hatásának az 1754-es évből származó fizetési jegyzéke arra enged következtetni, hogy a pestis idején a Nagy Palánka leégett, a lakosság pedig szétszóródott. [...] Végül az év végére a pestis utolsó nyoma is eltűnt a Bánságból, és Temesvár fokozatosan átadhatta magát egy nyugodt jövőnek.”

(Johann Nepomuk Preyer, *Temesvár királyi szabad város monográfiája*, 1853.)

1. kép:

Rozália-kápolna

fénykép 1943-ból, Temesvári Római-katolikus Püspökség levéltára

A pestisjárvány 1738 elején tört ki Temesváron. A járvány az egész Bánságban elterjedt. A fekete halálnak egyedül Temesváron ezernél is többen estek áldozatul a város 6000 lakosából. Az 1723-ban épült városi temető kicsinek bizonyult a sok halott számára. 1749-ben egy új temetőt hoztak létre a mai Központi Park területén. A temetőt a 18. század végére felszámolták, pótlására egy új

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

temetőt hoztak létre a városközpontban lakók számára, amely még ma is létezik a Lippai úton.

A pestisjárvány 1739-ben ért véget. Hálából és emlékeztetőül építették meg a Rozália-kápolnát a régi majorságokban (Erzsébetváros). 1914-ig itt minden évben hálaadó körmenetet tartottak. Ugyanebből az okból állították fel 1740-ben a Szentháromság-oszlopot a Dóm téren. Az obeliszket Johann Deschan von Hansen pénzügyi tanácsos rendelte meg Bécsből a saját költségén, majd később a városnak ajándékozta. A Szűz Mária és Nepomuki Szent János (1727 óta a császári tartomány védőszentje) tiszteletére emelt oszlop is, amely ma a Szabadság téren található, a temesvári pestis áldozatainak emlékére állított emlékmű.

A temesvári templomok és hitbuzgalmi helyek fontos szerepet játszottak a szörnyű járvány áldozatainak gondozásában. Az Irgalmas testvérek, akik 1736 óta orvosok és ápolók a városban, számos pestisben szenvedőt ápoltak kórházukban. Eközben a hat szerzetes közül négy maga is áldozatul esett a járványnak. Más papok és ápolók szintén életükkel fizettek jótékony erőfeszítéseikért. A város újjászületése a járvány vége után egyúttal új kezdetet hozott számos vallási közösség számára is.

2. és 3. kép:

„Tisztasági előírások”

általános karanténrendelet, töredék (Bécs, 1738. március 10.) Román Nemzeti Levéltár, Temes Kerületi Levéltár

Városépítés és építészet a 18. században

A legrégebbi fennálló épület – Szabadság tér

A *helyőrségi központ* (ma a Szabadság tér 5. számú ház) messzemenően a város legrégebbi eredeti épülete. Már 1727-ben létezett, és a katonai főparancsnokságnak adott otthont, azaz itt volt a székhelye a Temesvári Bánság főparancsnok tábornokának és a tartományi közigazgatás vezetőjének, Claudius Florimund Mercy grófnak.

1. kép

Tervek, keresztmetszetek, homlokzatok
(levéltári dokumentum a 18. századból)

2. kép

A katonai főparancsnokság jelenlegi állapota (2015)

A 18. századi látványképeken látható homlokzati díszítésnek mára csak egy kis része maradt meg.

3. kép

Claudius Florimund Mercy gróf

4. kép

A Szabadság tér
színezett metszet 1860-ból.

A régi városháza, a német városi tanács székhelye

A háttérben látható a régi városháza, a német városi tanács székhelye. Ennek alapkövét 1731. december 24-én tették le, az építés 1734-ben fejeződött be. 1781-től ez lett Temesvár szabad királyi város városházája. 1782-ben Josef Aigner építész átépíttette. A város 1849-es ostromának pusztításait követően az

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

épületet 1853-ban historizáló stílusban építették újjá, klasszicista elemekkel. 1919–1948 között az épület a román városi önkormányzat városházája volt. Az előtte lévő téren áll a Hűség Emlékműve, amelyet 1852-ben állítottak fel azoknak a várvédőknek az emlékére, akik a várost megvédték a magyar forradalmi hadsereg támadása ellen.

5. kép

A régi városháza, 1996

6. kép

A Szabadság tér a Mária-szobor átalakítása és helyreállítása után, 2016

7. kép

Oszmán felirat 1643–1644

A táblát az 1843-as ásatási munkálatok során találták meg, és a régi városháza déli homlokzatán helyezték el.

Városépítés és építészet a 18. században

A Szent György-székesegyház

1. kép

A főhomlokzat előlnézete

Levéltári dokumentum 1762-ből

2. kép

Főhomlokzat ma, 2010

3., 4. kép

Alaprajz és homlokzati rajz, levéltári dokumentum 1762-ből

5. kép

A Dóm tér kilátással a katedrálisra 1850 körül

A háromszög alakú homlokzati oromzatán felismerhető az 1907-ben eltávolított kétféjű sassal ellátott császári címer.

A Dóm téren álló Szent György-székesegyház (ma Fő tér 12.) a barokk korszak legfontosabb emlékműve, ugyanakkor a Csanádi Egyházmegye székesegyháza. 1736 és 1772 között épült.

Az építészeti stílus a híres bécsi udvari építész, (ifjabb) Josef Emanuel Fischer von Erlach által alkalmazott barokk kifejezési formákra megy vissza. Egyes források szerint az építési tervek Kaspar Disseltől, mások szerint Jakob Scheiblauertől származnak.

Az építési munkálatokat 1736–1750 között Kaspar Dissel irányította, őt pedig a két fivér, Johann és Wenzel Lechner követte 1750–1753 között. A falsíkból kiugró épületrészt a bejáratnál Carl Joseph Römmer tartományi mér-

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

nök tervezte 1762-ben. 1756-tól az építkezés végéig Alexander Carl Steinlein, Johann Kostka és Philipp Maurer vette át az építés vezetését.

A főhomlokzat szerkezete figyelemre méltó, alsó részén íon, felső részén korinthoszi oszlopok által. A hármás élek az oszlopoknak barokk megjelenést kölcsönöznek. A konkáv boltíves főhomlokzat, az oromzat bolthajtása, valamint a tornyok és az előépület lekerekített tetősisakjai szintén tipikus barokk elemek.

A főoltárt 1754-ben Michael Angelo Unterberger, a Bécsi Művészeti Akadémia igazgatója festette. A rokokó elemekkel díszített hat barokk oldalsó oltárt Johann Nepomuk Schöpf és más művészek készítették 1772 körül. Az orgona Leopold Wegenstein mester munkája. A kriptában a katolikus temesvári és csanádi püspökség számos püspöke nyugszik. A legrégebbi sírkő 1741-ből származik.

6., 7. kép

A főoltár belső nézeti képe

8. kép

A katedrális, előtérben a Szentháromság-szoborral, 2008

Városépítés és építészet a 18. században

A Szépművészeti Múzeum (Barokk Palota a Dóm téren)

A Dóm téren álló Barokk Palota (ma Szépművészeti Múzeum) egy monumentális épület a tér déli oldalán. Ennek egy része már 1734-ben létezett, a jelenlegi épület kétharmadát azonban 1746–1747 között építették.

Itt 1752-től itt kapott otthont a Temesvári Bánság Kincstári Hivatala és Tartományi Közigazgatási Kancelláriája, 1754 óta pedig a Tartományi Közigazgatás elnökének lakása is volt. 1779-ben „megyeháza” lett.

Valószínűleg már ebben az időpontban (de minden bizonnyal 1786 előtt) az épületet keleti irányban jelenlegi hosszúságára bővítették ki a Pacha Ágoston püspök utcáig (a 18. században „Caroli utca” néven ismerték).

1885–86-ban Jacques (Jakob) Klein építész tervei alapján historizáló stílusban építették át, és manzárdszobákkal látták el. Az épületet az 1979–2006 közötti időszakban Doina és Serban Sturdza építészek tervei alapján állították helyre az eredeti barokk stílusban.

Az épület történelme során kiemelkedő politikai és kulturális események helyszíne volt, ideértve a császárok és királyok látogatásai alkalmából rendezett ünnepségeket is.

1. kép

A barokk palota Dóm térről néző homlokzata, 2008

2. kép

A felújított bejárati kapu (a Dóm térről északi homlokzat, jobbra)

3. kép

Egy korábbi bejárat kerete a nyugati oldalon (Mercy utca, ma kirakat)

4. kép

Grimaszoló arc, részlet a nyugati oldal ajtókeretéből (Mercy utca)

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

5., 6. kép

A barokk bálterem (5) kaagylódíszítéssel az ablakok fölött (6), kiemelt részlet

7. kép

A földszínt tervdrajza

Városépítés és építészet a 18. században

A szerb-ortodox püspöki palota a Dóm téren

1. kép

A Dóm téren álló szerb püspöki palota homlokzata röviddel felújítás után, 2014–2015

2., 3. kép

A Dóm tér nyugati része, 1900 körül, képeslap (Leşcu-gyűjtemény)

4. kép

A szerb püspöki palota régi homlokzatának látképe, 1900 körül

5. ,6. ,7 kép

Előcsarnok a földszinten

8. kép

Részlet: zárókő a Dóm térre néző keleti homlokzat főbejárati ívében a püspökség címerével, röviddel a felújítás után, 2014–2015

A szerb-ortodox püspöki palota a Dóm téren található (ma Piața Unirii). Az épületet 1745 és 1747 között építették Gheorgije Popović ortodox püspök idején.

1812-ben az oldalhomlokzata elfoglalta a mai Gh.-Lazăr utca (korábban Serben utca) teljes hosszát az Ungureanu utcáig (korábban Városháza utca).

A történelmi képeslapokról hiányzik az impozáns barokk oromzat a három fő pillér felett, amely még a 19. század első felében is látható volt, és utána valószínűleg eltávolították.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

A mai homlokzatot 1905 és 1906 között építették Dr. Gheorghije Letić püspök hivatali idejében „neo-szerb” stílusban Székely László építész tervei alapján.

A csanádi római katolikus püspökség 1730–1750

Falkenstein Béla és Stanislavich Miklós püspökök úttörő munkája

Falkenstein Béla püspök Temesvárra érkezését (1732. január 7.) követően a Bega partján álló vár a csanádi egyházmegye püspökének székhelyévé avanszált. Falkenstein két nappal a leendő székesegyházként szolgáló jezsuita templomba történő megérkezése után ünnepélyes keretek között iktatták be hivatalába.

A püspök kezdetben a jezsuitáknál lakott, mert még nem volt püspöki rezidenciája. 1732 és 1734 között végiglátogatta az egész egyházmegyét, és 1736-ban kiadta a 71 fejezetből álló *Instructio Pastoralis*-t. 1736-ban összehívta az újkor első egyházmegyei zsinatát. 1736. augusztus 6-án a püspök letette az új, Szent Györgynek szentelt székesegyház alapkövét. Az 1724-ben újonnan életre hívott székeskáptalan székhelyét Temesvárra tette át.

Bár a korszakot az új kezdetek iránti lelkesedés, az egyházi élet újjászervezése, új templomok építése, új plébániák alapítása, katolikus bevándorlók letelepedése és a kánoni látogatások folytatása határozta meg, Falkenstein püspök hivatalban töltött idejét, amely 1739. szeptember 27-én bekövetkezett halálával ért véget, újabb török háború, pestisjárvány és sok társadalmi nyugtalanság is jellemezte.

Falkenstein utódja Stanislavich Miklós püspök, egy bolgár származású ferences szerzetes lett. 1725-ben nevezték ki a Craiova székhelyű Nikápoly püspökévé. 1737-ben azonban el kellett hagynia Kis-Oláhország (Olténia) fővárosát, mert a terület Szerbiával együtt újra oszmán uralom alá került. Miután Stanislavichnak sikerült megszerveznie a katolikus bolgárok egyházi életét, elkísérte őket a Bánságba, száműzetésük helyszínére is. A bolgárok itt alapították meg Vinga és Óbesenyő falvakat, mindegyiket saját plébániával.

Csupán három héttel Falkenstein püspök halála után 1739. október 21-én VI. Károly császár Stanislavichot nevezte ki Csanád püspökévé. A pápai kinevezés csak 1740. szeptember 30-án érkezett meg. 1741. február 5-én került sor Stanislavich püspöki székbe való kinevezésének ünnepélyes keretek között történő megünneplésére a jezsuita templomban. Hivatali ideje alatt meglátogatta az egész egyházmegyét, amelyet négy esperességre osztott fel. 1742-ben megkapta Mária Terézia császárnétól Makót javadalomként a püspökséghez, amelynek eddig nem voltak bevételi forrásai. Stanislavich új templomot építette

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

tett Csanádon, az elsőt a török uralom óta. Ezt Szent Gerhárd tiszteletére szentelték fel.

Stanislavich idején folytatódott a katedrális építése, amely félbemaradt a török háború és a pestisjárvány miatt. A káptalanban négy kanonok szolgált. Stanislavich 1750. április 25-én, 56 éves korában hunyt el. Ő volt az első püspök, akinek a sírját a katedrális kriptájában helyezték el. Sírköve még ma is ott található.

1. kép

Falkenstein püspök címere, részlet a püspök tulajdonából származó áldozókehely talpáról, Bécs 1731

2. kép

Falkenstein püspök áldozókehelye (Bécs 1731), ma a Temesvári Római Katolikus Püspökség gyűjteményében

3. kép

Falkenstein püspök pecsétje (Typar), amelyet halála után érvénytelenítettek.

4. kép

A jezsuita templom, amelyet Falkenstein, Stanislavich és Engl püspökök ideiglenes székesegyházként használtak 1754-ig

5. kép

Adalbert von Falkenstein püspök (1671–1739)

6. kép

Falkenstein püspök pásztorbotja (felső rész), máig használatban, Bécs 1732

7. kép

A Csanádi Egyházmegye számára adományozott makói birtokról szóló okirata, amelyet Mária Terézia császárné írt alá 1742-ben

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

8. kép

Csanád régi temploma, amelyet 1741-ben Stanislavich püspök építtetett fel a középkori templom romjain

9. kép

A Csanádi Püspökség és az új plébániák, amelyek megalapítására Stanislavich püspök idején került sor

10. kép

Nikola Stanislavich (1694–1750)

11. kép

Mária Terézia császárné (1717–1780)

12. kép

Régi kereszt és gyertyatartók Vínagáról

13. kép

A ferencesek vezették be a keresztút-ábitatot – kálváriastáció, Vinga, 18. század

14. kép

Nikola Stanislavich püspök sírköve a székesegyház kriptájában

A Csanádi Római Katolikus Püspökség a 18. században

Vallási rendek Temesváron: szalvatoriánus és bosnyák ferences rendtartományok

Temesvár a születési helye (1435?) Temesvári Pelbártnak, a híres ferences szerzetesnek, aki széles körű tudása, teológiai írásai és prédikációi miatt volt ismert a történelemben, de itt most leginkább amiatt a tény miatt fontos, hogy nevét mindig származási helyével (Temesvár) együtt emlegette.

A bánági fővárosban az ferences obszerváns ághoz tartozó szerzetesek még a 18. században is aktívak voltak, és két különböző rendtartományhoz tartoztak: a szalvatoriánus (Sanctissimi Salvatoris) és bosnyák (Bosna Argentina) tartományokhoz.

A szalvatoriánus ferencesek már 1717-ben Temesvárra érkeztek, és 1722-ben átvették a régi Szent Katalin-templomot a Nagy Palánkában, ami a török hódoltság ideje alatt mecsetként szolgált. Ők látták el a katolikus szlávok lelki gondozását Temesváron 1806-ig, majd elhagyták a várost. A vár építése miatt a szerzetesek 1753-ban egy új, kolostorral felszerelt templomot voltak kénytelenek építeni a várba, ahova 1756-ban be is költöztek. 1783-ban a régi épület helyén az ott eltemetett személyiségek emlékére egy obeliszket állítottak. 1738–39 között 16 szerzetes esett a pestis áldozatául. Karl Dreiseitel ferences szerzetes odaadó figyelemmel gondoskodott a pestisben szenvedőkről.

A bosnyák rendtartomány ferences szerzetesei már a török uralom idején aktívak voltak a városban. Ellátták a katolikus hívők lelki gondozását, és biztosították gyerekeik oktatását. 1716 után a várban templomi használatra megkaptak egy mecsetet, amely egykor a mai Szabadság téren állt. Kezdetben a bosnyák ferencesek ezen a helyen a jezsuitákkal osztoztak. Új templomuk alapkövét Albert von Falkenstein püspök helyezte el 1733. március 19-én. Védőszentjüknek Nepomuki Szent Jánost választották, akinek a szobra 1722 óta a szomszédos Dísz téren (ma Szabadság tér) állt. 1736. december 8-án a templomot Falkenstein püspök szentelte fel. A bosnyák ferencesek 1788-ig maradtak a városban, ezután templomukat a kolostorépülettel együtt átvették a piaristák, akik az Arad melletti Újszentannáról (Sântana) költöztek Temesvárra.

A bosnyák ferencesek tevékenykedtek Máriaradnán (Radna) is, amely a bánági katolikusok legfontosabb Mária-kegyhelye. Egy olyan helyen, amely a temesvári vallási élettel is szoros kapcsolatban állt.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

1. kép

A Szent Katalinnak szentelt ferences templom belső látképe a szalvatoriánus tartományban
A fényképet J. Brand lelkész készítette az 1888–1889 közötti restaurálás előtt.

2. kép

Egy oldal a szalvatoriánus rendtartomány ferencesinek krónikájából, Szent Katalinnak szentelt obeliszkeről származó latin felirattal

3. kép

A régi és az új Szent Katalin-templom összehasonlítása
(Fatábla, ma már nem található meg)

4. kép

A Szent Katalin-templom fő oltárképe, Ferdinand Schiessl, 1761

5. kép

A bosnyák ferencesek Nepomuki Szent János-temploma
Korábban a Szabadság tér északi oldalán állt (1911-ben lebontották).

6. kép

A máriaradnai ferences kolostor 1909-ben

7. kép

A máriaradnai templom főoltára 1896-ban az 1650 körüli időkből származó szentképpel

8. kép

A máriaradnai bazilika homlokzatának előnézete a 18. századból

9. kép

A máriaradnai bazilika aktuális kinézete a 2012–2015 közötti helyreállítási munkálatok után

A temesvári ortodox püspökség a 18. században

A temesvári ortodox püspökségről szóló első írásos bizonyítékok a 16. századba nyúlnak vissza. Ugyanebben az időben már említenek püspökségeket Borosjenőben (Ineu), Lippán (Lipova), Nagybecskerekben (Zrenjanin) is, amelyeket aztán az aradi és a temesvári püspökségekben egyesítettek. Kolostorok álltak már ekkor Nagycsanádban (Cenad), Fönlakon (Felnac), Bezdinben (Bezdin), Sepsiszentgyörgyön (Sf. Gheorghe) és Partosban (Partoš). A temesvári püspöki szék a 17. század óta folyamatosan be van töltve, az előjárók neve jól ismert.

A Temesváron és környékén élő ortodoxok egyházi szervezetéről pontos adataink az oszmán megszállás idejéből származnak. A temesvári püspökség Peć pátriárkájának fennhatósága alá tartozott. (Törökül: Ipek, koszovói régió). Temesvár Neofit nevű metropolitáját 1608-ban említik először. Szent Józsefet a 17. század közepén választották meg metropolitának (Szent József érsek).

A temesvári ortodox vallásúakhoz kapcsolódóan a 18. században két adományozói lista maradt fenn 1660-ból, ill. 1666-ból Peć pátriárkája számára. 1660-ban 14 adományozó nevét rögzítették, ők 29 közbenjáró hívő nevét vetették fel egy listára. 1666-ban szerzeteseik a karácsonyi időszakban tíz napon át Temesváron tartózkodtak. Ekkor 79 adományozó személy nevét írták össze, akik 119 közbenjáró hívő nevét rögzítették listájukon. Ez alkalomból említették meg Dragojlo és Gvozden papokat, valamint Blagoie protopópát (esperest). Az adakozók között találjuk Hagi Andreja, Paval Hagi Djurica, Hagi Vartolomej neveit. A püspök, az esperes és a papok jelenléte arra utal, hogy ekkor már stabil intézményi, egyházi közösséggel számolhatunk. Nyilvánvalóan sok zarándok is (amire a 'Hagi' ragadványnév is utal) megfordult itt, ami élénk vallási közösségre enged következtetni.

1690-ben III. Arsenije Crnojevik pátriárka vezetésével szerbek vándoroltak be a Habsburg Birodalomba. I. Lipót császár egyik, ugyanabból az évből származó rendeletében engedélyezi az ortodoxok számára a Julianus-naptár használatát, és elismeri saját püspökségekhez való jogukat. Papokat szentelhettek, parókiákat népesíthettek be, kolostorokat alapíthattak és templomokat építhettek, mentesültek a pápának fizetendő adók alól, és birtokjogot kaptak.

Persze a Habsburg-kormányzat még évtizedeken keresztül törekedett arra, hogy a bevándorolt szerbeket elválasztva tartsa azoktól az egyéb ortodox vallá-

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

súaktól, akik már korábban is a Magyar Királyság területén éltek. Ezért hozták létre a Krušedoli Metropólia (1708) mellett párhuzamosan a Belgrádi Metropóliát is, amelyet azonban öt évvel később Karlócára (Sremski Karlovci) helyeztek át, és amely szintén a Temesvári Püspökségnek volt alárendelve. Temesvár ezért nem képviseltette magát az 1708. évi ortodox szinóduson. Döntő jelentőségű volt azonban, hogy az új metropóliák továbbra is a Peći Patriarchátus alárendeltjeinek tekintették magukat, amivel az egyház egysége megmaradt. 1710-ben Kalinik pátriárka (1693–1710) végiglátogatta a Bánságot, és találkozott a Habsburg Birodalom magas rangú ortodox képviselőivel, miközben elismerte az új metropóliák autonómiáját. Ez az esemény a későbbiekben lényegesnek bizonyult, amikor 1766-ban a peći pátriárka széke megüresedett.

A temesvári ortodoxok jelentős szerepet játszottak a város 1716-os felszabadításában. Franz Leopold Engelshofen gróf egy 1752-ből származó levelében méltatja az ortodoxok törökök elleni győzelemhez való hozzájárulását: vezető személyiségeik, különösen Joanikije püspök (Vladisavljević, hivatalban 1713 és 1727 között) és Nikola Mundžija városbíró életük kockáztatása árán kapcsolatot tartottak fenn a Savoyai Jenő herceg vezette császári csapatokkal, amelyeket fontos információkkal láttak el a városból az erődítmény állapotáról, a katonák számáról és a közellátottsági helyzetről. Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy a kapitulációról szóló megegyezés 7. pontjában a temesvári várban élő szerbeknek felajánlották, hogy a várat összes javikkal együtt hagyhatják el, vagy maradhatnak az új felettes hatóság gyámsága alatt.

1. kép

Az Úr megjelenése

1751 után, Stevan Tenecki, Arad-Gai román ortodox kolostor

2. kép

Törödek a török helyőrség számára készült kapitulációs rendeletről.

A 7. pontban említik a szerbeket, görögöket és más ortodoxokat, akik a várban maradhatnak.

3. kép

Franz Leopold Engelshofen gróf 1752. október 28-án kelt levele

4. kép

Szent Partosi József (Josif von Partos)

Olajfestmény, 1782, partosi román ortodox kolostor, Bánlak (Banloc) település

A görögkatolikus egyház a 18. századi Bánságban

1716 és 1777 között a temesvári székhelyű római katolikus Csanádi Püspökség felügyelete alá tartoztak a bizánci típusú szertartásokhoz ragaszkodó, Temesváron, a Bánságban, valamint a Maros folyótól északra elhelyezkedő Csanád és Arad megyékben élő görögkatolikus hívek is. A Temesvári Bánság világi közigazgatása támogatta a görögkatolikus plébániák fejlődését, amelyek az ortodoxok és a római egyház egyesülése (unió, ezért nevezik őket „unitus” egyháznak is) nyomán jöttek létre, de ugyanúgy segítették a görögkatolikus közösségeket a római katolikus püspökök is. Nem volt kötelező egyesülniük, mert a szerbek és a románok ortodox egyháza és méltóságai hasonló kiváltságokat és jogokat élveztek, mint a római katolikus egyház, hiszen ezeket a privilégiumokat és jogosultságokat a bécsi udvar biztosította számukra. Az ortodox egyházi főméltóságok ügyeltek arra, hogy megakadályozzák híveiknek a görögkatolikus egyházba történő átlépését.

1720-ban Arad és Borosjenő (Ineu) püspöke a temesvári jezsuiták befolyására áttért a katolikus hitre, és görög-katolikus lett. A püspök azonban nem sokkal később, 1721. október 25-én elhunyt. Az első biztos adatok a Csanádi Egyházmegye területén élő görögkatolikus hívőkről 1735-ből származnak: április 16-án a csanádi püspök arról tájékoztatta Adalbert von Falkenstein bárót, hogy a rác (szerb) klerikusok egy része védelemért fordult a római katolikus egyházhoz, akik arról is biztosították a püspököt, hogy a rácok közülük sok hívő fogja követni őket. A mozgalmat a görögkatolikus püspökség Újpalánkán (Palanka Banatska) történt megalapítása is erősítette. Az unitus egyház papsága a római katolikuséhoz hasonló státuszt kapott. 1741-ben Nikola Stanislavich püspök javasolta az unitus püspökség megalapítását Lugos székhellyel.

A görögkatolikus közösség 1735-ben alakult meg a temesvári gyárvárosban. A közösséget VI. Károly császár 1738-ban császári alapítvánnyá alakította át. Mária Terézia császárnő pedig plébániai rangra emelte. Habár a plébánia a külvárosban helyezkedett el, mégis az egész városban élő unitus hívek központjává vált. Andreas Hamilton gróf, a tartományi közigazgatás feje egy templom építését engedélyezte a plébánia számára. Bizonyos adatok szerint ez már 1749-ben megtörtént, más információk szerint viszont a templomot csak 1770–1771-ben építették fel, és Szűz Mária születésének napján (szeptember 8.) szentelték fel. 1774-ben Hilarion Dragolovici plébános, bazilita rendi görögkatolikus szer-

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

zetes arról panaszkodott gróf Franz Anton Engl von Wagrain csanádi püspöknek, hogy temploma, paplakja és a ruhái szörnyű rossz állapotban vannak, amit a püspök számára a városi önkormányzat is megerősített. A templom melletti paplak 1776-ban épült fel. Dragolovici plébános egy kolostor megépítését is indítványozta, de ennek részleteiről többet nem tudunk.

A gyárvárosban a görögkatolikus közösség első lelkésze Petroniu Popovici volt. Őt Stefan Olsavszky munkácsi (ma Ukrajnában) görögkatolikus püspök szentelte fel a csanádi római katolikus püspök ajánlására. Propovici 1742-ben Orsova közelében halt meg. A temesvári görögkatolikus plébánia megalapítása óta ekkor volt a legrangosabb helyzetben, ezért jogosultságot kapott a Bánság többi görögkatolikus plébániájának támogatására is. Ezt a státuszát 1777-ig őrizte meg. Ezután Temesvár püspöki vikáriusi székhely lett, a helynök pedig a nagyvárad (Oradea) unitus püspöknek lett alárendelve.

1750-ben interkonfesszionális feszültségek robbantak ki a lippai (Lipova) körzetben található Temeshidegkúton (Zăbrani). A helyi görögkatolikus közösség számított a második legrégebbinek a Bánságban, a hívek pedig Erdélyből bevándorolt románok voltak. Az unitusok helyzete Temeshidegkúton 1770-től kezdett javulni, amikor Alexandru Mureșan plébános lépett hivatalba. 1770–1771-ben Temesvárra is ellátogatott, ahol a balázsfalvi (Blaj) püspök megbízásából felszentelte a gyárvárosban felépített görögkatolikus templomot.

Mária Terézia császárnő 1775. november 6-án kelt levelében tudatta gróf Franz Anton Engl von Wagrain római katolikus püspökkel, hogy hamarosan görögkatolikus püspökséget kíván létrehozni Nagyvárad (Oradea) székhellyel. Ehhez a püspökséghez tartozott Bihar, Arad, Csongrád, Csanád és Békés megye, valamint az egész Bánság. VI. Pius pápa 1777. június 16-án kelt, Indefessum kezdetű bullájában jogilag is elismerte az új görögkatolikus püspökséget, amelyet a Habsburg-ház javaslatára alapítottak meg. A görögkatolikus hívek, akik eddig a csanádi római katolikus püspökök törvényi fennhatósága alá tartoztak, ezzel saját felekezetükből származó, székhelyét Nagyváradon fenntartó új püspökük joghatósága alá kerültek. Ez a helyzet 1853-ig állt fenn, amikor IX. Pius pápa Apostolicum Ministerium kezdetű bullájával létrehozta a lugosi görögkatolikus püspökséget.

1. kép

1754. február 7-én a Pozsonyi Magyar Királyi Helytartótanács úgy döntött, hogy Protovich, Popovich és Theodorovich konvertált papok fizetését az általános plébániai kasszából kell kifizetni.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

2. kép

Temesvár első görögkatolikus temploma.

3. kép

Nikola Stanislavich püspök kezdeményezte a lugosi unitus püspökség megalapítását.

4., 5. kép

Nagytikvány görögkatolikus temploma (kívülről és belülről)

6. kép

Fára festett bizánci ikonok a görögkatolikus templomban Lacunás (Lățunaș) faluban

7. kép

Adalbert von Falkenstein püspök egy görögkatolikus püspökség alapítását javasolta Újpalánkán (ma Szerbia)

8. kép

Vízimalmok a gyárvárosban (látkép). A háttérben látható a görögkatolikus templom harangtornya (akvarell, Anton Fiala művének tartják)

9. kép

Arad görögkatolikus temploma

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

A temesvári zsidó közösség a 18. században

Az izraelita felekezethez tartozó népesség Temesváron és a Bánátban túlnyomórészt a 17. és a 18. században jött létre. Zsidók már a megelőző évszázadokban is éltek a városban, de zsidó közösségről először csak 1636-ból számolnak be a források. A zsidók első csoportja a török uralom kezdetén érkezett Temesvárra. Ezt bizonyítja Assael Azziel mai napig meglévő síremléke. A halála előtti években már biztosan léteznie kellett legalább egy apró zsidó gyülekezetnek és egy zsidó temetőnek is. Assael Azziel orvos és rabbi volt, aki Thesszalonikiból érkezett. Az „Assa El” név jelentése „Isten teremtette”.

Az első temesvári zsidók szefárdok, azaz spanyol zsidók voltak Észak-Afrikából és az Oszmán Birodalomból, de jöttek askenázi zsidók is Németországból, Lengyelországból vagy Magyarországról. A szefárdoknak saját nyelve volt (ladino), ők az ortodox zsidó rítust követték. Az askenáziak jiddis nyelven beszéltek, mely egy középkori német dialektus volt. Később ők hozták létre a neológ zsidó rítust. 1699-ben Amigo Meier rabbi vezetésével egy kilenc görög zsidóból álló, Isztambulból érkező csoport telepedett le Temesváron az oszmán hatóságok engedélyével.

A kapitulációt rögzítő dokumentum szövegének bizonyossága szerint 1716-ban egy zsidó és egy rác (szerb) közösség jelenlétével kell számolnunk Temesváron. Ebben rögzítették: Savoyai Jenő herceg felajánlotta a zsidók számára annak lehetőségét, hogy az erődítményben maradhatnak, amennyiben azt kérelmezik.

A török megszállás alatt a keresztények számára megtiltották, hogy az erőd belsejében telepedjenek le, ezt csak a külvárosokban tehették meg. Ennek oka a muszlimok szemében a keresztények politeista vallása volt, amely a szentháromságot vallotta. A zsidók azonban monoteisták voltak, éppen ezért letelepedhettek a vár belső részeiben is.

1718-ban a tartományi közigazgatás ki akarta toloncolni a zsidó közösség néhány tagját, akiket azzal gyanúsítottak, hogy kémkedtek az oszmán birodalomnak. A tervet azonban nem hajtották végre. Éppen ellenkezőleg Mózes Lopez Pereira (Diego d’Aguilar), a temesvári szefárd zsidó közösség vezetője befolyásának köszönhetően a hatóságok további öt szefárd család Temesváron való letelepedését engedélyezték. A szefárd közösségnek ekkor már volt Tóra-iskolája a városban.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

A zsidó közösségek első szervezeti formái Temesváron 1726 és 1737 között jöttek létre. A szefárd és az askenázi zsidók két csoportja különválva maradt ugyan, mégis megállapodtak egymással, és mindegyik különálló imatermet kapott a Forforosi-, illetve a Savoyai Jenő-kapuk belsejében. 1735-ben a városi aktákban egy bizonyos Abraham Politzer neve bukkan fel, aki németajkú, zsidó származású bíró (dayyan) volt.

A Bécsi (ma V. Alecsandri) úton lakó zsidók már 1716-tól 1737-ig saját mészárszékkal is felszerelt bolttal rendelkeztek, ahol kóser árukat lehetett vásárolni. Ezt követte a gyülekezeti székhely létrehozása az Erzsébet (ma Mărășești) utcában. Az épületet 1760-ban kibővítették, és „zsidó udvarként” a Temesváron élő zsidók központjává vált, mely két imateremnek, a német és a szefárd zsinagógának, valamint egy kóser boltnak, a két rabbi lakásának, illetve a két gyülekezet iskolájának és bíróságának adott otthont.

Amikor a császári seregek 1739-ben Belgrádot elvesztették, amely így ismét oszmán kézre került, zsidók egy nagy csoportja Belgrádból Temesvárra költözött. Míg 1716-ban 12 zsidó család élt Temesváron, ami összesen 3 lakóházat és 144 lelket jelentett, 1755-ben már 23, 1776-ban pedig nem kevesebb, mint 76 zsidó családnak adott otthont a város. Amíg 1716-ban a Jakob Moises rabbi vezette szefárd zsidók képezték a többséget, addig 1739-ben már az askenázi zsidók voltak túlsúlyban.

A Temesvári Bánság tartományi közigazgatása 1776-ban adta ki ún. „zsidó rendeletét”, amely szabályozta a zsidó népesség státuszát. Brigido gróf elrendelte, hogy a két közösségnek egy rabbi vezetése alatt kell egyesülnie, aki az egész Bánság főbbijája is egyben, és a jogügyleteket is egyetlen bíró alá vonta össze. A közösség belső ügyeit továbbra is önállóan intézhették. Szintén egymástól különválva végezték a gyülekezet kétféle rítusait, hajtották végre kétféle törvényeit és tartották kétféle istentiszteleteit, kívülre azonban mindezt egyetlen zsidó autoritásnak kellett képviselnie.

Temesváron zsidók egyaránt éltek a belvárosban és a különböző külső városnegyedekben, valamint a várban található ún. „zsidó negyedben”, amely nem gettó volt, hanem csupán egy különálló városrész. Ez a negyed a zsidó udvartól, továbbá a Rác (ma Gh. Lazăr) utcában és a német magisztrátus (ma E. Ungureanu) melletti utcában található több házból állt. Bár ez a terület a zsidók számára volt fenntartva, a tartományi közigazgatás kivételes esetben megengedte számukra, hogy más helyeken is házat építsenek, mint ahogy ezt 1746-ból forrás is igazolja.

II. József császár 1782-ben kiadott türelmi rendelete az egész birodalomban élő zsidóság számára jogállásuk javulását jelentette. Ez mindenekelőtt az adópolitika, valamint a zsidó lakosság polgárjogainak liberalizációjához vezetett.

Temesvár 1716 – egy európai város kezdetei

A 18. században Temesváron a következő rabbik szolgáltak: 1739-ben Jakob Moses Belgrádból (szefárd), 1748-ban Eliezer Lipmann, a „Migdal Dawid”-kommentár szerzője, 1752-ben Jonathan Trebitsch főrabbi, aki Erdélyből vándorolt be, 1775-ben Johanan ben Isaiah és 1782-ben Zebi Hirsch ben Israel (Herschele Harif).

1. kép

Assael Azzriel rabbi sírja, 16. század

2. kép

Oppenheim rabbi sírja

3. kép

Oppenheim rabbi

4. kép

A zsidó gyülekezeti ház, a „zsidó udvar”, 18. század

5–11. kép

Régi sírkövek a temesvári zsidó temetőben